

Irena Sawicka për strukturën e rrokjes në shqipen e Kosovës

Haki Hysenaj

9 tetor 2013

Përmbledhje

Pak vite më parë **Irena Sawicka** botoi edhe një studim të rëndësishëm në fushë të fonetikës së shqipes. Punimi i kushtohet strukturës së rrokjes në shqipen dialektore. U publikua në revistën shkencore "*Gjurmime albanologjike*" të Institutit Albanologjik (Sawicka, 2008:55-62).

Rrokja në fonetikë cilësohet si një ndër njësitë më të pastudiuara. Në aspektin teorik kjo njësi gjuhësore në shqipe deri tashti është trajtuar nga **Anastas Dodi** (Dodi, 2004:125-142), **Rexhep Ismajli** (Ismajli, 1985:156-160) dhe tash së voni edhe nga **Aljula Jubani** (Jubani-Bengu Aljula, 2013:f?).

Gjuhëtarë të tjerë shqiptarë rrokjen dhe strukturën e saj e kanë përmendur përciptazi në hulumtimet e tyre për të folme të ndryshme dialektore të shqipes, mirëpo interpretimet për të nuk kanë shkuar përtej përshkrimeve teorike që ishin bërë më parë. Prandaj, përzgjedhja e punimit studimor "*Struktura e rrokjes në shqipen kosovare*", i gjuhëtares polake, **Irena Sawicka**, për këtë kumtesë, kujtoj se sjell disa interpretime të reja për modelet rrokjesore në shqipen dialektore, si dhe interpretime për shoqërimet dhe restriksionet kombinatorike të tingujve bashkëtingëllorë në kuadër të kësaj njësie. Jam i vetëdijshëm se kjo kumtesë pasqyron vetëm një segment të vogël të të arriturave shkencore të kësaj gjuhëtareje polake për çështje të ndryshme të gjuhës shqipe.

1 Hyrje

Punimi ka të bëjë me përshkrimin e modeleve të rrokjeve në të folme të ndryshme të Kosovës dhe me kombinimet e tingujve bashkëtingëllorë gjatë procesit të rrokjeformimit. Në bibliografi përmenden edhe të folme të tjera jashtë kufijve të territorial të saj. Megjithatë, autorja sqaron se studimi i kushtohet strukturës së rrokjes, siç thotë ajo, në shqipen kosovare (Sawicka, 2008:55).

Për të realizuar këtë studim Saëicka ka shfrytëzuar disa monografi autorësh shqiptarë, të cilët më parë kanë bërë përshkrimin dialektor të të folmeve të ndryshme të Kosovës dhe të disa të folmeve të tjera jashtë saj (Sawicka, 2008:56-57). Monografite janë të viteve të shtatëdhjeta e të tetëdhjeta. Korpusi i hulumtimit është i ngritur mbi bazën e materialeve të këtyre monografive.

Në punim mungojnë matjet nga vetë autorja, prandaj disa konstatime ndonjëherë dalin të paqëndrueshme. Këto konstatime lidhen më shumë me përshkrimin kombinatorik të fonemave bashkëtingëllore.

2 Modelet rrokjesore

Siç u tha edhe më parë në këtë punim studimor, në fokus të interesimit të Saëickës dalin përcaktimet e modeleve fonologjike dhe fonetike të rrokjeve në shqipen dialektore, si dhe hulumtimi i përndarjeve të fonemave konsonantike, përfshirë edhe restriktionin kombinatorik në të dy anët e rrokjes, në fillim (*onest*) dhe në fund (*coda*).

Që në fillim autorja problem kryesor nxjerr përcaktimin e rendit të sonanteve dhe të obstruentëve në togjet konsonantike të fillimit dhe të fundit të silabës. Sonoritetin e shënjon kushtëzues funksional të sonanteve në togje konsonantike.

Bazuar në teorinë e sonoritetit Saëicka konstaton se rrokja në shqipen dialektore pos kulmit të zakonshëm, që identifikohet me një zanore të plotë, ndonjëherë përcillet edhe me një kulm plotësues sonoriteti. Ky kulm, sipas saj, shkaktohet nga shkalla e sonoritetit të tingujve bashkëtingëllorë në anët e rrokjeve dhe nga reduktimi ose rënia e tërësishme e tingujve të shkurtër të patheksuar. "Në fillim të fjalës lejohen rrokjet me dy kulme. Në këto pozita anët nistore të rrokjeve mund të kenë kulme plotësuese sonoriteti, p. sh. **mdha**, **lpenël**, **lshon**, **mshil**, **rrcoka**, **ndall**, **ndesh** (Shala), **nxha:ll**, **lkun** (Morava e Poshtme), etj". shprehet autorja.

Siç shihet, në shembujt e përzgjedhur ka rënie të plotë të elementit zanor midis sonanteve dhe obstruentëve, në fillim të rrokjes. Analiza e mëtejme na dërgon në konstatimin se në shqipen dialektore ndonjëherë, varësisht nga kombinacioni konsonantik, rrokja realizohet me një kulm të plotë vokalik dhe një kulm dytësor, që ngrihet mbi shkallën e sonoritetit të tingujve bashkëtingëllorë. Segmenti i parë identifikohet me elementet sonante: *m*, *l*, *rr*, *n*. Në të vërtetë, këto sonante kryejnë funksionin e kulmeve plotësuese të sonoritetit të rrokjeve me strukturë të ngjashme e assesi të kulmeve silabike. Kështu, **m**-ja në fjalët *mshel* dhe *mshil*, kryen funksionin plotësues të sonoritetit të rrokjes **dha** dhe **shil**. Të njëjtin funksion e kryejnë edhe elementet e tjera sonante. Sipas këtij parimi del se, në fillim të rrokjes nistore lejohen strukturat josilabike dhe sonante që thyejnë vijën e sonoritetit. Duke e cilësuar këtë strukturë rrokjeje si shumë frekuentuese në të folmet e Kosovës, Saëicka thekson se një model të këtillë e gjejmë edhe në gjuhën çeke (Sawicka, 2008:59). Për modele të ngjashme rrokjesore në dialektet çeke ka folur edhe Trubeckoi (Trubeckoi, 1985: 298).

3 Restriktionet kombinatorike

Modeli i përmendur rrokjesor, që nënkupton një kulm të plotë sonoriteti, i ngritur mbi bazën e pranisë së një vokali në qendër të rrokjes dhe të një kulmi plotësues në fillim të rrokjes, që realizohet me ndihmën e sonanteve rrokjeformuese, sipas Sawickës, është karakteristikë vetëm për të folmen e Shalës së Bajgorës dhe të Moravës së Poshtme.

Ne mendojmë se kombinime të këtilla tingujsh: *sonant + obstruent*, që rezultojnë në shumicën e rasteve si pasojë e rënies së elementit vokalik, nuk janë karakteristikë vetëm e këtyre dy të folmeve. Rrokje nistore me strukturë të njëjtë dalin në shumicën e të folmeve gege.

Bazuar në hulumtime perceptive, situatë e njëjtë ndonjëherë del edhe në gjuhën standarde, në variantin e folur të saj. Në ligjërimet formale, të realizuara me një temp më të shpejtë se zakonisht, krijohen kushte fonetike të favorshme për rënie tingujsh dhe për pasojë edhe për kombinime të ngjashme. Pra, strukturat e këtilla rrokjesore kujtoj se kanë shtrirje më të gjerë se në të folmen e Shalës së Bajgorës dhe të Moravës së Poshtme. Natyrisht, për ta mbështetur këtë konstatim kërkohen matje konkrete, madje edhe matje eksperimentale. Për këtë kumtesë ato na mungojnë.

Po ashtu, autorja e këtij studimi thekson se rrokje me kulm plotësues sonoriteti dalin edhe në fund të fjalës sa herë që kemi të bëjmë me të njëjtat procese fonetike, d.m.th. me rënien a reduktimin e tingujve, si p.sh. në kallëzoren njëjës të emrave të shquar, ku në fund kemi një bashkëtingëllore + *n*, ose në huazime me *-izm*, *-tr*, etj. "*Në të gjitha pozitat e tilla paraqitet një zanore joetimologjike, e cila e ndan togun dhe formohet një rrokje e re*", shprehet autorja, duke dhënë shembuj konkretë për të folmen e Shalës së Bajgorës dhe të Moravës së Poshtme. Sipas kësaj, del se, togjet konsonantike jasonorike me ndihmën e tingujve vokale lëvizës likuidohen gjithsesi.

Nga ana tjetër, Sawicka konstaton se togjet e padëshirueshme konsonantike, siç i quan grupet që nuk mund të realizohen në aspektin nyjëtimor, e që mund të jenë pasojë e derivacioneve të ndryshme ose e huazimeve leksikore, zhbëhen (likuidohen) me ndihmën e disa proceseve fonetike. "*Sonanti zhduket, togu i nënshtrohet metatezës, ose një kulm plotësues shfaqet, prandaj në rrokje plotësuese - sonanti silabifikohet ose një zanore shtohet*" (Sawicka, 2008:56). Këto procese përshkruhen të përbashkëta për shumicën e gjuhëve, prandaj këtë konstatim e argumenton me shembuj nga serbishtja, si: magla në vend të ***mgla**, ose **udovica** në vend të ***vdovica**, pa dhënë shembuj edhe nga shqipja. (Siç shihet në rastin e parë **m**-ja silabifikohet, ndërsa në rastin e dytë labiodentalja **v** bie tërësisht, për t'u zëvendësuar me një segment lëvizës vokalik, që në këtë rast është zanorja **u**). Zanorja **anë** fjalën e parë dhe **u** në të dytën, si dhe elemente të tjera, që kryejnë funksione të ngjashme fonetiko- fonologjike, njihen si segmente lëvizëse në kuadër të leksemave (Ismajli, 1985:158). Ato gjithmonë aktivizohen në rastet kur kemi restriksione kombinatorike midis fonemash të ndryshme, kombinimi i të cilave do të krijonte grupe konsonantike të vështira për nyjëtim. Grupe të tilla shfaqen në shumë të folme të Kosovës.

Në shqipen dialektore të Kosovës, sipas Sawickës, për zhdukjen e këtyre togjeve "*të padëshirueshme*" një rol të rëndësishëm e luan zanorja **ë**. Funksionin e saj e quan fonologjik për të folme të caktuara. Fonologjikisht të pavarur e konsideron në të folmen e Kaçanikut, gjithnjë në situatat kur funksionon si fonemë, e cila zhduk togjet e këtilla dhe në rastet kur shërben si përkrahës vokalik i sonoritetit. Në këtë të folme, sipas autores, **ë**-ja me vlerë të njëjtë del edhe në pozita të tjera, posaçërisht kur nuk ka motivacion kombinatorik (Sawicka, 2008:60). "*Ndryshimin tjetër nga rrokja tipike e kam gjetur në të folmen e Kaçanikut ku ë-ja ka karakter fonologjik, sepse ky tingull përdoret jo vetëm si një përkrahje vokalike e sonantit, por edhe në pozitat e tjera kur ai nuk ka*

*motivacion kombinatorik, p.sh. duhët, mërzhitet, flutrës, punës, bahët, etj. Prandaj, në Kaçanik struktura e rrokjes fundore e fjalës shfaq modelin sonorik në kuptimin fonologjik dhe gjithashtu në kuptimin fonetik", konstaton Saëicka (Sawicka, 2008:60). Hulumtimi i saj tregon se proces i kundërt ndodh me statusin e ë-së në të folmet e Lugut të Drinit të Bardhë. "Në këto të të folme ë-ja nuk ekziston as si fonemë as si tingull fonologjik", shprehet Saëicka (Saëicka, 2008:60). Për këtë konstatim jep shembujt: **flokt, lopt, kokerr, lopen, baben, le: per.***

Duke ditur se rrokja është një nga nocionet themelore të fonetikës, sepse aty realizohen tiparet kryesore të fonemave (Dodi, Anastas, 2004:125), Saëicka hulumton kështu disa nga tiparet e përbërësve të saj, posaçërisht sonoritetin dhe llojin e konsonantit sipas pengesës. Këto dy çështje i përshkruan edhe në planin funksional. Ndonëse sonantet në shqipe nuk dalin me funksion rrokjeformues, në shqipen dialektore, siç u tha më lart, sipas Sawickës, ato shërbejnë si mbështetëse të sonoritetit të kulmit të rrokjes, ndërsa obstruentet, në raste të caktuara, posaçërisht në kufijtë midis morfemave, ndonjëherë shërbejnë për të ndërtuar një kulm dytësor të rrokjes.

Për ta mbështetur konstatimin e vet, Saëicka sjell shembujt e prezencës së togjeve konsonantike në kufijtë morfologjikë, si p. sh. **t'lshoj, t'lku:n. t'dha, t'mdel, m'xuni** etj. Ndonëse thekson se në situata të këtilla kërkohen përcaktime vlerash fonetike të këtyre kufijve morfologjikë dhe vlerash fonetike të obstruenteve nistorë me ndihmën e fonetikës eksperimentale, ajo, megjithatë, lë mëdyshjen se ka gjasë që në këto situata obstruentet janë silabikë edhe kur janë elementë të vetëm të morfemës. Duket se këtu kemi të bëjmë me realizimin e reduktuar të elementëve proklitikë, posaçërisht të ë-së, e cila realizohet si një zanore shumë e reduktuar.

4 Përfundime:

Pas hulumtimit që i bën korpusit të saj të hartuar mbi bazën e 11 monografive dialektore, autorja e këtij punimi studimor, Irena Sawicka, arrin në këto përfundime:

1. Kulmi fonetik i rrokjes në shqipen dialektore gjithmonë formohet nga elementi zanor. 2. Në reprezentacione të ndryshme fonologjike ky kulm mund të jetë gjithashtu një sonant. 3. Në anët e rrokjes, për dallim nga shumica e gjuhëve evropiane, në shqipen dialektore paraqiten kombinime, si: *okluziv + okluziv* P.sh. (**gjithçka**) *okluziv + afrikat* P.sh. (**pshtove**) dhe *okluziv + frikativ* P.sh. (**kqir**) 4. Në fund të fjalës në shqipen dialektore nuk paraqiten grupe të tipit: *obstruent + sonant*, që do të thotë se në këtë pozitë nuk shfaqet ndonjë kulm plotësues i sonoritetit.

Këtu vlen përmendur se autorja duket të mos ketë hasur në korpusin e saj grupe të të njëjtit tip, që dalin në të folme të tjera dialektore, por edhe në gjuhën standarde, si: *mbylltore + sonante*

P. sh. a) **Britm**, m. vjet. (Një nga 3 muajt e vjeshtës. Britmi i parë, statori. Britmi i dytë, vjeshta e dytë, tetori. Britmi i tretë, vjeshta e tretë, nëntori. b) **Rrezm**, m. (Shkalla më e lartë e gjendjes së mirë të një njeriu a familjeje; mbarësi. Shtëpi me rrezm..... c) **Hasm**, m. (Ai që është në gjak për shkak vrasjeje..... Fjalori i gjuhës Shqipe, 1981:....) 5. Autorja konstaton se në pozicionin fundor ka restriksion kombinatorik midis sonanteve.

Edhe këtu ka gjasë që materialet e shfrytëzuara për formimin e korpusit të saj hulumtues nuk i kanë ofruar rastet: **film**, **ngulm**, **kulm**, **sulm**, etj. Prandaj, autorja ka theksuar si veçanti dialektore këtë restriktion kombinatorik, i cili në fakt nuk ekziston, sepse në të folmet e tjera, po edhe në gjuhën standarde, në rrokjen e fundit të fjalës janë të realizueshme kombinimet sonant + sonant. 6. Përfundimi tjetër i Sawickës është se në rrokjen e shqipes së Kosovës, në fillim të fjalës, lejohen togje të tipit: *sonant + obstruent*, në të dy nivelet, në atë fonologjik dhe fonetik. 7. Dhe, përfundimi tjetër sqaron se në fund të rrokjes në këto të folme nuk mund të realizohen kombinimet e tipit : *obstruent + sonant*. Sipas autores, mungesa e tyre është e nivelit fonetik, ndërkohë shton se në nivelin fonologjik kombinimet e tilla funksionojnë në rastet kur midis obstruentit dhe sonantit nyjëtohet **ë**-ja (-S ë C).

Siç u pa nga këto që u thanë deri tash, pavarësisht lëshimeve eventuale, të cilat rezultojnë nga mungesa e matjeve autoriale, punimi "Struktura e rrokjes në shqipen kosovare" i Irena Sawickës, megjithatë, hap horizont të ri në studimet fonetike të shqipes për studimin e modeleve të rrokjeve dhe të kombinimeve të fonemave në shqipen dialektore, por dhe në variantin e folur të standardit.

Referencat:

1. **Dodi, Anastas** (2004), *Fonetika dhe fonologjia e gjuhës shqipe*.
2. **Ismajli, Rexhep** (1985), *Gjuha shqipe e Kuvendit të Arbënit (1706)*.
3. **Jubani-Bengu, Aljula** (2013), *Buletini-Universiteti Planetar i Tiranës, në w.w.w. planetar.edu.a*.
4. **Sawicka, Irena** (2008), *Gjurmime albanologjike*.
5. **Sawicka, Irena** (2008), *Gjurmime albanologjike*.
6. **Sawicka, Irena** (2008), *Gjurmime albanologjike*.
7. **Trubeckoi**, (1985), *Parime të përgjithshme të fonologjisë*.
8. **Sawicka, Irena** (2008), *Gjurmime albanologjike*.
9. **Ismajli, Rexhep** (1985), *Gjuha shqipe e Kuvendit të Arbënit (1706)*.